

דְּרָשׁוֹנָה

פרשת-נצבים, תשע"ט, מספר 1337

חרפוּשִׁית - האליל המתגולל בגללים

זהר עמר

האיביס (הרודוטוס ב, 65–76)². בדמותם של אלה נעשו צלמים, כפי שעולה לרוב בממצא הארכיאולוגי. למשל, במקרא נזכרו צלמי עכברים (שמ"א ו ה-יא) ובחפירות ארכיאולוגיות בפלשת נמצאו צלמי מתכת של עכברים, כנראה של חולדה ופסמון, ששימשו קמיע נגד נזקים.³ צלמים של בעלי חיים אלה מזכיר גם יחזקאל: "כָּל תַּבְנִית רָמֶשׂ וּבְהֵמָה שֶׁקֶץ וְכָל גְּלוּלֵי בַיִת יִשְׂרָאֵל" (ח:).

המונח 'גָּלִל' במקרא מתייחס לצואת בעלי חיים ובני אדם שצורתם גלולה. חומר זה שימש כחומר בעירה, בעיקר בקרב עניים או בימי מחסור בעצים להסקה: "כַּאֲשֶׁר יִבְעַר הַגָּלִל עַד תָּמוֹ" (מל"א יד:ג, צפ"א יז, יח' ד:טו). תופעה זו הייתה שכיחה בקרב הפלחים בארץ ישראל עד העת החדשה.⁴ עד היום ניתן לראותה בחברות מסורתיות, כמו באתיופיה ובהודו. אוספים את הגללים, מכינים מהם ככרות עגולות, ומייבשים אותם.

ברצוננו להציע פרשנות חדשה, שהשם "גְּלוּלִים", ככינוי גנאי לפסילים, מתייחס באופן ספציפי לפולחן המצרי הידוע, שהיה מזוהה עם החרפוּשִׁית הקשורה לגללי צואת בעלי חיים, לרוב צאן ובקר. מדובר בחותם וקמיע בדמות גב חיפושית הזבל, שבצידה התחתון חרוטים סמלים, ציורים או שמות אנשים. חיפושית הזבל (*Scarabaeus sacer*), הידועה גם בשם זבלית פרעה, הייתה בעל חיים מקודש במצרים כבר מתקופות קדומות. היא נקראה במצרית בשם

כִּי אַתֶּם יִדְעֶתֶם אֶת אֲשֶׁר יִשְׁבְּנוּ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶת אֲשֶׁר עֲבָרְנוּ בְּקֶרֶב הַגּוֹיִם אֲשֶׁר עֲבַרְתֶּם. וְתִרְאוּ אֶת שְׁקוּצֵיהֶם וְאֶת גְּלוּלֵיהֶם עַץ וְאֲבָן כֶּסֶף וְזָהָב אֲשֶׁר עִמָּהֶם (דב' כט:טו-טז).

בשנת 2018 נתגלה בבית קברות שבסקרה שבמצרים ממצא סנסציוני המתוארך לימי השושלת החמישית (אמצע האלף השלישי לפנה"ס). בתוך שני ארונות אבן קטנים שעליהם מצוירים חרפוּשִׁיות, נמצאו באחד מהם כמאתיים זבליות מיובשות ובשני שתי זבליות Sacred Scarab חנוטות העטופות בפשתן.¹ מעבר לכך שמדובר בממצא ראשוני בסוגו, מדובר בממצא בעל משמעות גדולה ביותר להבנת הפולחן המצרי ולפרשנות הטקסט המקראי.

התורה מזהירה את בני ישראל בטרם כניסתם לארץ, שלא ללכת בדרכי האלילות של הגויים, ובעיקר המצרית והכנענית, שאליה הם נחשפו בשבתם שם. המקרא יוצא כנגד הפסילים בביטויים של תיעוב ומיאוס, והם מכונים "שיקוצים" ו"גְּלוּלִים". אולם דומה שיש כאן כפל לשון; המקרא אינו מתייחס רק לתופעה באופן כללי, אלא מביא דוגמאות של חפצי פולחן אליליים מעולם החי, שנהגו בארץ כנען ובמצרים, והמכונים, כאמור, בכינוי סלידה.

בדרך כלל, ה"שיקוצים" הם כינוי לבעלי חיים הטמאים לאכילה, שחלקם אף הועלו כקורבן, כפי שמזכיר הנביא ישעיהו: "אֲכָלִי בֶּשֶׂר הַחֲזִיר וְהַשֶּׁקֶץ וְהָעֶכְבֵּר" (סו:יז). חלק מבעלי החיים נחשבו בקרב הגויים כמקודשים. הרודוטוס מזכיר מיני בעלי חיים טמאים המקודשים למצרים, כמו נחשים, תנינים, חתולים, סוסי יאור, לוטרות ועוף

* זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן.

¹ דיווח על הממצא עם תמונות, ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=gUXP-vcPMWo>

² הרודוטוס (ב' שימרון ור' צלניק-אברמוביץ מתרגמים), תל אביב 1988, עמ' 136 – 139.

³ B.C. Schick, "Letters from Herr Baurath Von Schick", *PEFQS*, 1893, p. 296; O. Thomas, Metal Mouse in the "Remarks on Facsimile Collection of Baron Ustinoff at Jaffa", *PEFQS*, 1894, pp. 189-190.

⁴ ש' אביצור, אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 114 – 115.

גודלן הממוצע של החרפושיות הוא בין 1 - 3 ס"מ, והן עשויות ממגוון חומרים, כמו סטיאטיט, פאינס, אבני חן, כגון: קרנליאן, אמתיסט, לפיס לזולי, מלכית, טורקיז, ג'ספר, אוניקס ואבני קוורץ נוספים. ממצא נדיר הוא של חרפושיות משנהב, כסף וזהב.

החרפושיות הופכות להיות שכיחות במצרים החל מהאלף השני לפנה"ס, ותפוצתם התרחבה לכל מזרח הים התיכון, ובכלל זה ארץ כנען. עד כה נמצאה כמות עצומה של חרפושיות בארץ ישראל; במחשני אוצרות המדינה מקוטלגים כשלושת אלפים פריטים (לא הכול נרשם), ואילו קטלוג קורט שטרן, שנתרם למוזיאון ישראל, מבוסס על כארבעת אלפים פריטים.⁷ בין האתרים שבהם נמצאו חרפושיות נמנים: גזר, שכם, חצור, בית שאן, בית שמש, מגידו, ירושלים ועוד. מוצאם של ממצאים אלה הוא ממצרים ובחלקם ביצור מקומי.

חרפושית מצרית מתל גזר, מבט על, צד וגחוני ועליה כתובת הירוגליפית מצרית מתקופת אמנחותפ השלישי.

ה"גלולים" נזכרו במקרא כחמישים פעמים. הדבר מעיד על כך שהיה זה פולחן נפוץ בתרבות המצרית ועל עוצמת השפעתו על תושבי כנען ובכללם בני ישראל, כפי שציין הנביא יחזקאל: "את-שקוצי עיניהם לא השליכו ואת גלולי מצרים לא עזבו" (יח' כ:ז-ח).

התורה השתמשה, אפוא, בדבריה בביטויים ובסמלים מוכרים בתרבות המצרית ובתודעה הכנענית, שאל סכנתם נחשפו בני ישראל. המקרא, המייצג את האמונה המונותיאיסטית הצרופה, יוצא בחריפות, בבוז ובלגלוג כנגד הפסלים המשוקצים, כדוגמת האליל המתגולל בגללים.

ח'פר במשמעות "להיברא", על שם האל ח'פרי, שעל פי אמונתם "דוחף" בכל ערב את כדור השמש לצידו השני של העולם, כך מגיע הלילה המסמל את עולם המוות עד למחרת, ששוב זורחת השמש. אמונה זו נוצרה בהשפעת התנהגות חיפושית הזבל, אשר ניזונת מגללי בעלי חיים. היא מכדררת את הזבל לכדור, מטילה בתוכו ביצה ומגלגלת את הכדור ברגליה האחוריות, ולבסוף טומנת אותו בקרקע. לאחר שלב הזחל והגולם בוקעת חיפושית בוגרת, שמגיחה לאוויר העולם. המצרים כאמור, האמינו שהיא מסמלת את בריאת העולם יש מאין באמצעות אל השמש.

חיפושית "זבלית פרעה" מגלגלת כדור זבל.

מתוך: Wikimedia: Hectonichus

צורתן של החרפושיות וגודלן דומים לחיפושית הזבל שבטבע. על החרפושיות מוצאים לעיתים דמויות בעלי חיים שהיו מקודשים למצרים, כמו הספינקס, נחש קوبرה, בז ותנין או שמות אלים, כמו האל אמון-רע. החרפושיות הם הסמל האילי הנפוץ והמזוהה ביותר, שליווה את מלכי מצרים, כוהניה ופקידיה, אך היה בשימוש גם בפולחן היום-יומי של המון העם. החרפושית שימשה כסמל דתי מאגי, בעיקר כקמיע הנפוץ ביותר באוכלוסייה. החרפושיות נועדו לספק לבעליהן הגנה והגשמת משאלות כגון: פריון, עושר ועוד.⁵ חלק מהן נענד באמצעות שרשרת על החזה, ואולי הדבר נרמז בפסוק: "אֲשֶׁר יַעֲלֶה אֶת גְּלוּלָיו אֶל לְבוֹ" (יח' יד:ד). ייתכן שהדבר אמור במיוחד ל"חרפושית הלב", קמיע מיוחד שנענד על בית החזה כנגד לב האדם, שנמצא כמוהו בכמויות גדולות.⁶

⁵ ד' בן-תור, החרפושית: ראי לתרבות מצרים הקדומה, ירושלים תשמ"ט; צ' שטאל, תולדות מצרים וארץ ישראל בראי החרפושיות, תל אביב תשכ"ב.

⁶ פ' גלפז-פלר, יציאת מצרים מציאות או דמיון, ירושלים - תל אביב תשס"ג, עמ' 82 - 83.

⁷ בן תור, עמ' 7 - 8.